

Tomasz Gosztyła

Uniwersytet Rzeszowski

OJCOWIE DZIECI Z AUTYZMEM W RELACJACH RODZINNYCH I TERAPEUTYCZNYCH

Współcześnie, w gronie specjalistów zajmujących się wspieraniem rozwoju dzieci z zaburzeniem ze spektrum autyzmu, coraz więcej uwagi poświęca się ich rodzicom jako najbliższym partnerom profesjonalistów, ale także jednostkom, które same w jakimś zakresie wymagają wsparcia. W związku z tym ważnym zadaniem wydaje się uporządkowanie wiedzy naukowej, nierzadko odbiegającej od obiegowych przekonań, dotyczącej ich funkcjonowania w relacjach rodzinnych i terapeutycznych. Przeglądając literaturę przedmiotu, można zauważyć, że większość badań z udziałem rodziców dzieci z zaburzeniami rozwoju oraz wniosków bazujących na ich rezultatach dotyczy głównie matek, albo też w analizach nie uwzględnia się zmiennej płci. Z uwagi na to celem niniejszego artykułu jest wstępna charakterystyka ojców dzieci z autyzmem na podstawie zastanych wyników badań, w aspekcie ich relacji rodzinnych i relacji z profesjonalistami, ukazanie niektórych różnic w odniesieniu do matek, które to informacje mogą być przydatne dla terapeutów ich dzieci.

Słowa kluczowe: autyzm, ojcostwo, relacje rodzinne, terapia

Wprowadzenie

Zgodnie z piątą edycją klasyfikacji zaburzeń psychicznych Amerykańskiego Towarzystwa Psychiatrycznego DSM-V (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders; American Psychiatric Association 2013), zaburzenie ze spektrum autyzmu wiąże się z objawami należącymi do dwóch obszarów: 1) trwałych deficytów w zakresie komunikacji społecznej i społecznej interakcji oraz 2) ograniczonych, powtarzalnych wzorców zachowania, zainteresowań bądź aktywności. Współcześnie zaburzenie to jest diagnozowane u ok. 0,7–1% dzieci (Russell i in. 2014; Baxter i in. 2015). Osoby z autyzmem na każdym etapie swojego rozwoju, a szczególnie w dzieciństwie, wymagają profesjonalnego wsparcia i terapii.

W terapii dzieci z autyzmem istotną rolę odgrywają rodzice jako osoby najbliższe dziecku, a zarazem najważniejsi współpracownicy jego terapeutów i nauczycieli (Edwards i in. 2016). Z uwagi na duże wymagania związane z opieką

nad dzieckiem, a także doświadczany stres, rodzice sami mogą dodatkowo potrzebować pomocy ze strony profesjonalistów (Hartley i Schultz 2015). Pojawia się zatem potrzeba poszerzania wiedzy nie tylko w zakresie codziennego funkcjonowania, terapii i edukacji dzieci z zaburzeniem spektrum autyzmu, ale także dotyczącej ich rodzin. Badania takie są prowadzone już od kilkudziesięciu lat (por. Pisula 2012), niemniej większość projektów z udziałem rodziców dzieci z zaburzeniami rozwoju, w tym z autyzmem, oraz wniosków bazujących na ich rezultatach dotyczy matek; czasami w analizach autorzy posługują się terminem „rodzic”, bez zróżnicowania płci (Vacca 2013; Cassano i in. 2006; Donaldson i in. 2011). Tymczasem wiedza dotycząca różnic w funkcjonowaniu matek i ojców dzieci z autyzmem, szczególnie w zakresie relacji rodzinnych oraz relacji ze środowiskiem terapeutów, byłaby cenna zarówno w aspekcie poznawczym, jak i aplikacyjnym. Warto zwłaszcza skupić się na ojcach, z uwagi na to, że angażując się w opiekę i wychowanie dziecka, coraz częściej stają się aktywnymi partnerami specjalistów (Flippin i Crais 2011).

Zauważono, że ojcowie dzieci z zaburzeniem ze spektrum autyzmu częściej niż matki odmawiają udziału w badaniach naukowych, zwykle tłumacząc się obowiązkami zawodowymi i rodzinnymi oraz osobistymi odczuciami (Vacca 2013). Niemniej interesujące wyniki badań już istnieją i warto w tym miejscu przywołać wybrane z nich, bowiem mogą one być cenne dla profesjonalistów wspierających rozwój dziecka z autyzmem (logopedów, pedagogów, psychologów), jak i specjalistów wspomagających całą jego rodzinę (pracowników socjalnych, terapeutów rodzinnych).

Celem artykułu jest wstępna charakterystyka ojców dzieci z zaburzeniem ze spektrum autyzmu w aspekcie ich relacji rodzinnych i terapeutycznych, ukazanie ważniejszych różnic w odniesieniu do matek, a także zasygnalizowanie możliwości wspierania tych mężczyzn oraz zwiększenia ich zaangażowania w proces terapeutyczny dziecka.

Ojcowie dzieci z autyzmem w świetle badań nauk społecznych

Współcześni mężczyźni są zróżnicowaną w swych ojcowskich postawach kategorią społeczną. Każdy ojciec, także dziecka z autyzmem, ma swoją indywidualną historię, sobie właściwy styl wchodzenia w interakcje, osobowość oraz poziom zaangażowania (Palkovitz 2002). Ponadto relacja ojciec – dziecko jest bardziej wrażliwa na kontekst społeczny niż relacja matki z dzieckiem (Doherty i in. 1998; Hawkins i Dollahite 1997). Oczekiwania, jakie różne grupy społeczne kierują wobec ojców, w znacznym stopniu wpływają na to, co ci mężczyźni robią i kim są. W efekcie istnieją różne style pełnienia roli ojca, uwarunkowane historycznie, kulturowo i – ostatecznie – osobowościowo (Trubiłowicz i Goszty-

ła 2006). Niemniej, badania naukowe pozwalają na pewne – dokonywane z ostrożnością – uogólnienia i porównania; cenne, ponieważ ustalają granice, w obrębie których należy prowadzić badania, wskazują badaczom, czego szukać i na co być wrażliwym oraz pozwalają zrozumieć złożoność współczesnego życia zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i rodzinnym (Marks i Palkovitz 2004). Z tego powodu poniżej dokonano przeglądu ważniejszych ustaleń dotyczących ojców dzieci z zaburzeniem ze spektrum autyzmu, zwłaszcza odróżniających ich od matek, które to ustalenia nie zawsze są wyeksponowane w literaturze przedmiotu.

W momencie, kiedy specjalista informuje, że dziecko ma autyzm i jest to zaburzenie, którego objawy osiowe będą utrzymywać się przez całe jego życie, u rodzica rozpoczyna się proces adaptacji do niepełnosprawności dziecka. W literaturze przedmiotu jest on często charakteryzowany jako złożony z kilku etapów (czy inaczej – stadiów) (np. Elder 2013; Bristor 1984). Zwykle pierwszy etap opisuje się jako fazę szoku i zaprzeczania. Rodzic konfrontuje się z trudną do przyjęcia prawdą o zaburzeniu u dziecka, która niejako przekreśla plany i marzenia o jego pomyślnym rozwoju. W tym miejscu warto zauważyć, że ojcowie, myśląc o swoich jeszcze nienarodzonych (ale poczętych) dzieciach, najczęściej oczekują: zdrowia, sprawności fizycznej i sukcesu (Vacca 2013). Rozpoznanie autyzmu w zasadzie uniemożliwia realizację tych oczekiwań, co czyni moment diagnozy szczególnie trudnym zarówno dla ojca (który musi się skonfrontować z tą informacją), jak i diagnosty (który jest zobligowany ją przekazać).

Powszechnie znane są badania świadczące o tym, że rodzice dzieci z autyzmem doświadczają szczególnie dużego stresu, większego niż np. rodzice dzieci z zespołem Downa (Dąbrowska i Pisula 2010). Współcześnie publikowane są wyniki (np. Rivard i in. 2014), które pokazują, że ojcowie dzieci z autyzmem deklarują wyższy poziom stresu niż matki. To intrygujące dane, bowiem we wcześniejszych badaniach rezultaty były odwrotne (np. Tehee, Honan i Hevey 2009). Można przyjąć, że współcześni ojcowie (i to zarówno dzieci neurotypowych, jak i z autyzmem) w większym stopniu niż kilkanaście czy kilkadziesiąt lat temu angażują się w opiekę nad dzieckiem i jego wychowanie.

Ojcowie aktywnie włączający się w wychowanie dziecka z niepełnosprawnością z jednej strony w większym stopniu są obciążeni tym faktem (stres, wymagająca opieka, niekiedy brak wsparcia), ale z drugiej doświadczają sukcesów i satysfakcji z tym związanych (Boström i Broberg 2014). Warto też zauważyć, że zgodnie z ustaleniami Kayfitz i in. (2010), ojcowie, w porównaniu do matek, deklarują mniej pozytywnych doświadczeń związanych z wychowywaniem dziecka z autyzmem, a równocześnie mogą doświadczać tyleż samo stresorów. O ile badania sprzed kilkunastu lat (Gray 2002) pokazywały, że ojcowie dzieci z autyzmem, w porównaniu do matek, rzadziej spotykają się z zachowaniami stygmatyzującymi ze strony innych, takimi jak: unikanie, wrogie spojrzenia oraz niegrzeczne komentarze, to współczesne wyniki dają nieco inny obraz. W bada-

niach rodziców dzieci z autyzmem A. Kurasz i T. Gosztyła (2016) odnotowali, iż w sytuacji, gdy dziecko prezentowało tzw. trudne zachowanie w kościele (np. podczas mszy), postronni obserwatorzy (nieświadomi jego sytuacji klinicznej) kierowali do ojców zarzuty „złego wychowania” dziecka.

Badania z udziałem małżonków wychowujących dzieci z zaburzeniem spektrum autyzmu pokazują różnice w pełnieniu ról rodzinnych i zawodowych: ojcowie spędzają więcej czasu w pracy, a matki – z dzieckiem (Hartley i in. 2014; Gosztyła 2015). To zwykle matki rezygnują z pracy albo ograniczają jej wymiar, poświęcając się opiece i wychowaniu dziecka z niepełnosprawnością (Portefield 2002). Nie zawsze wiąże się to z niezadowolaniem (dyssatisfakcją) tych kobiet, niemniej, w badaniach T. Gosztyły (2015a) rodziny z dzieckiem z autyzmem, gdzie jakość relacji małżeńskiej była ponadprzeciętna, charakteryzowały się proporcjonalnym podziałem obowiązków i elastyczną strukturą, co oznaczało, że obydwój małżonkowie w jakimś zakresie pracowali i zajmowali się potomstwem. Takie rozwiązanie jest korzystne dla ojca, ponieważ daje szansę większego zaangażowania w życie rodziny i wspierania rozwoju dziecka, a jego żony nie eliminuje z rynku pracy. Oczywiście, żeby było to możliwe, konieczna jest elastyczność środowiska pracy i zrozumienie problemu (Crettenden, Wright i Skinner 2014; Jang i Appelbaum 2010).

Badając ojców dzieci z zaburzeniami rozwoju, w tym z autyzmem, stwierdzono u nich krótką przyszłą perspektywę czasową (Boström i Broberg 2014; Pisula 2012: 127). Perspektywa postrzegania czasu to osobiste nastawienie – często nieuświadomione, które każda jednostka przejawia wobec czasu (Zimbardo i Boyd 2009). Perspektywa przyszła wyraża się w starannym planowaniu przyszłości, generowaniu dalekosiężnych zamierzeń służących rozwojowi oraz uwzględnianiu konsekwencji własnych działań. Osoba o takiej postawie wobec czasu stawia sobie różnorakie cele i dąży do ich realizacji (Zaleski 1994). Tymczasem, w przypadku ojców dzieci z autyzmem przyszłość dziecka (i w konsekwencji całej rodziny) wydaje się niepewna, a czasami budząca lęk, dlatego też koncentrują się oni na tym, co „tu i teraz”. O ile jest to psychologicznie zrozumiałe, to z punktu widzenia zabezpieczenia przyszłości dziecka i szerzej – wypracowania pewnej strategii jego rozwoju (a także rozwoju własnego i całej rodziny), budzi niepokój.

Ojcowie są w mniejszym stopniu niż matki zadowoleni z opieki nad dzieckiem ze strony specjalistów (terapeutów) oraz pomocy ze strony placówki edukacyjnej, do której uczęszcza dziecko z autyzmem (Gosztyła i Rachwał, w druku). Możliwe są dwa wyjaśnienia tego faktu. Po pierwsze, badania pokazują, że mężczyźni bywają bardziej krytyczni, czy nawet agresywni werbalnie oraz nastawieni bardziej konfrontacyjnie niż kobiety (Bresnahan i in. 2002). Po drugie, zauważona różnica może także wynikać z faktu, że to głównie matki kontaktują się z terapeutami i nauczycielami dziecka. Mężczyźni, nie mając tak regularnych i pogłębionych relacji z tymi środowiskami, nie mają takiego wglądu w terapię

i edukację dziecka oraz możliwości ich przedyskutowania, zadawania pytań i otrzymywania informacji zwrotnej. Ważnymi czynnikami utrudniającym współpracę są także – jak zauważa E. Pisula (2012: 141–142) – stres odczuwany przez obie strony oraz różnice perspektyw, doświadczeń i oczekiwań.

Propozycje wsparcia ojców dzieci z zaburzeniem ze spektrum autyzmu

Postulat pomocy (wsparcia) rodziców dzieci z autyzmem jest coraz częściej podejmowany. Wymienia się m.in. dostarczanie rodzicom wiedzy na temat autyzmu i rozwijanie ich umiejętności, odciażanie na pewien czas od opieki nad dzieckiem (*respite care*), tworzenie grup wsparcia i stowarzyszeń, organizowanie szkoleń, treningów i turnusów rehabilitacyjnych (Pisula 2012: 165–174). Wszystkie te działania są cenne i wartościowe w przypadku rodziców obojga płci. Poniżej zaś znajdują się propozycje, które mogą być szczególnie wskazane w procesie wspierania mężczyzn.

W pracy z ojcami dzieci z zaburzeniem spektrum autyzmu warto dokonać redefinicji terminu „sukces” (zarówno dziecka, jak i – pośrednio – ojca). Sukcesem może być samo budowanie relacji z dzieckiem i większe w nią zaangażowanie (por. Pisula 2012: 124). Popularny model ojcowskiego zaangażowania przedstawili M.E. Lamb, J.H. Pleck, E. Charnov i J. Levine (1985; 1987). Wyodróżnili oni trzy wymiary, które stanowią operacjonalizację angażowania się mężczyzny w pełnienie roli ojca:

- wzajemne oddziaływanie (*interaction*) – zaangażowanie w sytuacji jeden-na-jeden (m.in. karmienie dziecka, zabawa i inne formy opieki);
- osiągalność (*availability*) – taka obecność ojca, która dostarcza okazji do różnych typów interakcji (np. ojciec gotuje, podczas gdy dziecko przebywa z nim w kuchni);
- odpowiedzialność (*responsibility*) – organizowanie zasobów oraz odpowiadanie na potrzeby dziecka.

Wszystkie powyższe wymiary mogą być „zagospodarowane z sukcesem” w relacji z dzieckiem z autyzmem, dając ojcu poczucie satysfakcji i spełnienia.

W wielu innych modelach ojcowskiego zaangażowania podkreśla się znaczenie radości płynącej z bycia z dzieckiem (Roggman i in. 2002), czy inaczej – pozytywnej emocjonalności (Saleh i in. 2005). To ważne, ponieważ koncentracja na pozytywnych doświadczeniach związanych z rodzicielstwem może być „buforem” dla doświadczeń negatywnych i – będącego ich następstwem – stresu. Niewątpliwie, opieka nad dzieckiem z autyzmem jest dla ojca wyzwaniem (a w pewnych sytuacjach nawet obciążeniem), ale równocześnie obejmuje wiele pozytywnych doznań. W związku z tym Kayfitz i in. (2010) proponują ciekawe

ćwiczenie – ojciec każdego dnia wypisuje dwa-trzy pozytywne doświadczenia, których źródłem było dziecko. Pozwala to na zwiększenie świadomości gratyfikujących aspektów tej relacji.

Warto zachęcać ojców do pogłębienia relacji z terapeutami i nauczycielami dziecka. Otwartość na nawiązywanie relacji to jeden z warunków uzyskania wsparcia społecznego. Z kolei korzystanie z różnych form wsparcia (nie tylko o charakterze formalnym) to kolejny czynnik związany z zaangażowanym ojcostwem (Roggman i in. 2002). W takiej sytuacji kontakty z terapeutami są postrzegane jako szansa na pogłębienie czy „usprawnienie” relacji z dzieckiem. Co więcej, dają możliwość podniesienia kompetencji ojcowskich. Za jeden z predyktorów zaangażowanego ojcostwa uważa się przekonanie mężczyzny o posiadaniu kompetencji koniecznych do pełnienia roli ojca (McBride i Rane 1997). I na odwrót – niezdecydowanie co do tego, jak skutecznie ustosunkować się do trudnego zachowania dziecka, obniża zaangażowanie ojca (por. Schock i Gavazzi 2005).

Wreszcie, wskazana jest praca nad przyszłą perspektywą czasową. Jak ojciec wyobraża sobie przyszłość swojego dziecka za rok, kilka, kilkanaście, wreszcie – kilkadziesiąt lat? Jak widzi przyszłość swoją i swojej rodziny? W tym kontekście warto też widzieć troskę o jakość małżeństwa. Ważnym czynnikiem pobudzającym zaangażowanie ojca jest przymierze na rzecz rodzicielstwa (*co-parenting relationship*) pomiędzy nim a żoną (Beaton 2003). Szereg badań pokazuje, że matki oddziałują na sposób, w jaki ojcowie zachowują się wobec dziecka, kontrolując ilość i typ interakcji między ojcem a dzieckiem (Hoffman i Moon 1991; McBride i Rane 1997; Schipani 1991). Badania wskazują również, że mężczyźni zadowoleni ze swojego związku małżeńskiego, w porównaniu z niezadowolonymi, są bardziej skłonni angażować się w ojcostwo (Blair, Wenk i Hardesty 1994). Wykazano także, iż wysoka jakość małżeństwa rodziców dzieci z autyzmem jest jednym z kluczowych zasobów, który niweluje stres i wiąże się z mniejszą liczbą wskaźników depresji (Kersh i in. 2006). Szczegółowe informacje dotyczące różnych aspektów jakości małżeństwa rodziców dzieci z autyzmem można znaleźć w publikacjach T. Gosztyły (2015a; 2015b; Gosztyła i Gellela 2015).

Wszystkie te zalecenia mogą być w jakimś zakresie podejmowane w ramach szkoleń dla rodziców dzieci z autyzmem, realizowanych przez różne podmioty (fundacje, stowarzyszenia, poradnie). Badania donoszą o dobrych efektach szkoleń dla ojców dzieci z autyzmem, czego przykładem jest weryfikacja Elder's Father-Directed In-Home Training (FDIT) (Donaldson i in. 2011). Nadrzędną ideą tego programu jest włączenie ojca w opiekę nad dzieckiem, przy wcześniejszym wyposażeniu go w odpowiednie techniki angażowania dziecka w relacje społeczne. Co interesujące, po opanowaniu tychże technik ojcowie są proszeni o nauczanie ich swoich żon. Taka strategia angażuje ojca i uwytłumnia jego znaczenie w relacji z dzieckiem, stwarza szansę współpracy między małżonkami i wreszcie daje możliwość bliższej relacji ze środowiskiem terapeutycznym.

Literatura

- American Psychiatric Association, 2013, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.), Washington, DC: Author.
- Baxter A.J., Brugha T.S., Erskine H.E., Scheurer R.W., Vos T., Scott J.G., 2015, *The epidemiology and global burden of autism spectrum disorders*, „Psychological Medicine” 45, s. 601–613.
- Blair S.L., Wenk D., Hardesty C., 1994, *Marital quality and parental involvement: interactions of men's spousal and parental roles*, „Journal of Men's Studies”, 2, s. 221–237.
- Boström P. K., Broberg M., 2014, *Openness and avoidance – a longitudinal study of fathers of children with intellectual disability*, „Journal of Intellectual Disability Research” 58, s. 810–821.
- Bresnahan M.J., Shearman S.M., Lee S.Y., Ohashi R., Mosher D., 2002, *Personal and cultural differences in responding to criticism in three countries*, „Asian Journal of Social Psychology” 5, s. 93–105.
- Bristor M.W., 1984, *The birth of a handicapped child – a holistic model for grieving*, „Family Relations” 33, s. 25–32.
- Cassano M., Adrian M., Veits G., 2006, *The Inclusion of Fathers in the Empirical Investigation of Child Psychopathology: An Update*, „Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology” 35, s. 583–589.
- Crettenden A., Wright A., Skinner N., 2014, *Mothers caring for children and young people with developmental disabilities: intent to work, patterns of participation in paid employment and the experience of workplace flexibility*, „Community, Work&Family” 17, s. 244–267.
- Dąbrowska A., Pisula E., 2010, *Parenting stress and coping styles in mothers and fathers of pre-school children with autism and Down syndrome*, „Journal of Intellectual Disability Research” 54, s. 266–280.
- Doherty W.J., Kouneski E.F., Erickson M.F., 1998, *Responsible fathering: An overview and conceptual framework*, „Journal of Marriage and the Family” 60, s. 277–292.
- Donaldson S.O., Elder J.H., Self E.H., Christie M.B., 2011, *Fathers' Perceptions of Their Roles During In-Home Training for Children With Autism*, „Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing” 24, s. 200–207.
- Elder J., 2013, *Empowering families in the treatment of autism [w:] Recent advances in autism spectrum disorders*, red. M. Fitzgerald, vol. I, In Tech, s. 501–518.
- Edwards A., Brebner C., McCormack P.F., Macdougall C., 2016, *„More than blowing bubbles”: What parents want from therapists working with children with autism spectrum disorder*, „International Journal of Speech-Language Pathology” 4, s. 1–13.
- Flippin M., Crais E.R., 2011, *The Need for More Effective Father Involvement in Early Autism Intervention*, „Journal of Early Intervention” 33, s. 24–50.
- Gosztyła T., 2015a, *Marriage Satisfaction of Parents of Children with Autism. Introductory Exploration of the Problem among Polish Married Couples Rearing Children with Autism*, „Fides et Ratio” 4, s. 228–247.
- Gosztyła T., 2015b, *Communication between husband and wife bringing up children with autism*, „Acta Scientifica Academiae Ostroviensis. Sectio A” 6, s. 85–98.
- Gosztyła T., Gellela K., 2015, *Marital quality and religiousness of couples parenting children with autism*, „Polish Journal of Applied Psychology” 13, s. 41–52.
- Gosztyła T., Rachwał A., *Otrzymywane i oczekiwane wsparcie w opiniach rodziców dzieci z autyzmem zamieszkujących na terenie województwa podkarpackiego [w:] Autyzm. Przykłady dobrych praktyk*, red. I. Marczykowska, I. Tabaczek-Bejster, Rzeszów: Wydawnictwo UR (w druku).

- Gray D.E., 2002, „Everybody just freezes. Everybody is just embarrassed”: felt and enacted stigma among parents of children with high functioning autism, „Sociology of Health & Illness” 24, s. 734–749.
- Hartley S., Schultz H., 2015, *Support Needs of Fathers and Mothers of Children and Adolescents with Autism Spectrum Disorder*, „Journal of Autism & Developmental Disorders” 45, s. 1636–1648.
- Hartley S.L., Mihaila I., Otolara-Fadner H.S., Bussanich P.M., 2014, *Division of Labor in Families of Children and Adolescents with Autism Spectrum Disorder*, „Family Relations” 63, s. 627–638.
- Hawkins A.J., Dollahite D.C., 1997, *Generative fathering: Beyond deficit perspectives*, „Thousand Oaks”, CA: Sage.
- Jang S.J., Appelbaum E., 2010, *Work-Life Balance in Extraordinary Circumstances*, „Journal of Women, Politics & Policy” 31, s. 313–333.
- Kayfitz A.D., Gragg M.N., Orr R.R., 2010, *Positive Experiences of Mothers and Fathers of Children with Autism*, „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities” 23, s. 337–343.
- Kersh J., Hedvat T.T., Hauser-Cram P., Warfield M.E., 2006, *The contribution of marital quality to the well-being of parents of children with developmental disabilities*, „Journal of Intellectual Disability Research” 50, s. 883–893.
- Kurasz A., Gosztyła T., 2016, *Trudne zachowanie dziecka a praktyki religijne rodziców dzieci z zaburzeniem ze spektrum autyzmu*, „Fides et Ratio” 28, s. 275–296.
- Lamb M.E., Pleck J.H., Charnov E., Levine J., 1985, *Paternal behavior in humans*, „American Zoologist” 25, s. 883–894.
- Lamb M.E., Pleck J.H., Charnov E., Levine J., 1987, *A biosocial perspective on paternal behavior and involvement [w:] Parenting across the lifespan: biosocial dimensions*, red. J. Lancaster, J. Altmann, A. Rossi, L. Sherrod, New York: Aldine deBruyter, s. 11–142.
- Marks L., Palkovitz R., 2004, *American Fatherhood Types: The Good, the Bad, and Uninterested*, „Fathering” 2, s. 113–129.
- McBride B.A., Rane T.R., 1997, *Role identity, role investments, and paternal involvement: implications for parenting programs for men*, „Early Childhood Research Quarterly” 12, s. 173–197.
- Palkovitz R., 2002, *Involved fathering and men's adult development: Provisional balances*. New York: Erlbaum.
- Pisula E., 2012, *Rodzice dzieci z autyzmem*, Warszawa: PWN.
- Porterfield S.L., 2002, *Work Choices of Mothers in Families With Children With Disabilities*, „Journal of Marriage & Family” 64, s. 972–981.
- Rivard M., Terroux A., Parent-Boursier C., Mercier C., 2014, *Determinants of Stress in Parents of Children with Autism Spectrum Disorders*, „Journal of Autism & Developmental Disorders” 44, s. 1609–1620.
- Roggman L.A., Boyce L.K., Cook G.A., Cook J., 2002, *Getting dads involved: predictors of father involvement in early head start and with their children*, „Infant Mental Health Journal” 23, s. 62–78.
- Russell G., Rodgers R.L., Ukoumunne O.C., Ford T., 2014, *Prevalence of Parent-Reported ASD and ADHD in the UK: Findings from the Millennium Cohort Study*, „Journal of Autism & Developmental Disorders” 44, s. 31–40.
- Saleh M.F., Buzi R.S., Weinman M.L., Smith P.B., 2005, *The nature of connections: young fathers and their children*, „Adolescence” 40, s. 513–523.
- Schock A.M., Gavazzi S.M., 2005, *Fathering Court-Involved Daughters: Father's Gender-Specific Concerns About Their Paternal Role*, „Fathering” 3, s. 121–145.
- Tehee E., Honan R., Hevey D., 2009, *Factors contributing to stress in parents of individuals with autistic spectrum disorders*, „Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities” 22, s. 34–42.

- Trubiłowicz E., Gosztyła T., 2006, *Style pełnienia roli ojca we współczesnych rodzinach* [w:] *Ojcostwo wobec wyzwań współczesności*, red. D. Kornas-Biela, Lublin: Fundacja Cyryla i Metodego, s. 21–34.
- Vacca J.J., 2003, *The Parenting Process from the Father's Perspective: Analysis of Perceptions of Fathers about Raising Their Child with Autism Spectrum Disorder*, „Best Practices in Mental Health: An International Journal” 9, s. 79–93.
- Zimbardo P.G., Boyd J., 2009, *Paradoks czasu. Psychologia postrzegania czasu*, Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN.
- Zaleski Z., 1994, *Psychology of future orientation*, Lublin: TN KUL.

Fathers of children with autism in family and therapeutic relationships

Summary

Nowadays, the specialists dealing with providing support to children with autistic disorders in their development, pay more and more attention to their parents as the closest partners of professionals, being at the same time individuals who also require support to a certain extent. Thus, it seems to be important to organize the scientific knowledge, often varying from widespread opinions, regarding their functioning in the family and therapeutic relationships. Reviewing the professional literature tackling with these problems you may notice that majority of research with participation of parents of children with development disorders and majority of conclusions based thereon refer mostly to mothers, or analyses do not provide information about different sex. Keeping in mind the above, the goal of this paper is to provide initial characteristics of fathers of children with autism, based on research outcome, in terms of their family relations and relationships with professionals, showing certain differences compared to mothers, as the information may be of use for the therapists of their children.

Key words: autism, paternity, family relations, therapy